

چکیده

این تحقیق نظام مالیات ارضی را از ابتدای دوره قاجار تا انقلاب مشروطه ایران (۱۳۲۴ق) بررسی می‌کند. در دوره قاجار همچون دیگر سلسله‌های پیشین ماقبل سرمایه‌داری ایران، مالیات ارضی منظم‌ترین و مهمترین منبع درآمدی حکومت را تشکیل می‌داد. نظام مالیات ستانی، منشاء و میزان آن در این دوره براساس الگوهای کهن نظام زمینداری شکل گرفته بود. اما با این حال قاجارها تغییراتی را در این نظام و منشاء و میزان مالیات ایجاد کردند. در دوره مذکور یک رشته عوامل خارجی و داخلی نظام مالیاتی را تحت تأثیر قرار دادند. تحولات اقتصاد جهانی و تأثیرات آن بر اقتصاد ایران و جنگها و درگیری‌های خارجی، از جمله عوامل خارجی تأثیرگذار بر نظام مالیاتی بودند که در نهایت کاهش تولید و به تبع آن افزایش مالیات را در پی داشتند. چرا که حکومتگران قاجار سعی می‌کردند هر کاهشی در درآمد خود را با افزایش مالیات، جبران کنند. نقصهای تشکیلاتی مالی و مطالبات فوق‌العاده‌ای که زارعان گرفتار آن بودند همراه با مشکلات سیاسی-اجتماعی، عوامل داخلی تأثیرگذار بر نظام مالیاتی بودند که نتیجتاً به کاهش تولید یا افزایش مالیات منجر می‌شدند. مجموعه این عوامل خارجی و داخلی با سیاست غلط مالیاتی و عملکرد ضعیف حکومت همراه شد، که دو پیامد مهم را به دنبال داشت: از یک طرف، حکومت مرکزی از مهمترین منبع درآمدی خود کمترین استفاده را کرد و ناچار به وامهای خارجی و واگذاری امتیازات به خارجی‌ان روی آورد. و از طرف دیگر زارعان زیر بار فشار مالیاتی به طور گسترده‌ای مجبور به مهاجرت شدند و زمینهای زیادی بایر و بدون کشت ماندند. در نتیجه مهمترین بخش اقتصادی در دوره قاجار، یعنی بخش کشاورزی، به طور جدی آسیب دید.

واژگان کلیدی: اقتصاد- کشاورزی- زمینداری- مالیات ارضی- قاجاریه

فهرست مطالب

۱مقدمات

۲پیشگفتار

۳طرح موضوع

۴سوالات اصلی تحقیق

۴فرضیات

۵ضرورت انجام تحقیق و اهداف آن

۵سوابق و پیشینه تحقیق

۵روش تحقیق

۶مشکلات و موانع تحقیق

۶تعریف مفاهیم

۱۲معرفی و نقد منابع

۲۰فصل اول: زمینداری در دوره پیش از قاجاریه

۲۱درآمد

۲۱گفتار اول: زمینداری در دوره صفویه

۲۴الف - انواع مالکیت ارضی در دوره صفوی

۲۴۱- اراضی خالصه یا خاصه (سلطنتی)

۲۶	۲- اراضی دولتی (دیوانی).....
۲۸	۳- اراضی وقفی.....
۳۱	۴- اراضی ملکی (املاک خصوصی).....
۳۳	۵- مالکیت‌های مشروط.....
۳۳	الف- تیول (اقطاع).....
۳۵	ب- سیورغال.....
۳۶	۶- زمینهای مربوط به ایلات و عشایر.....
۳۷	ب- مناسبات زمینداری.....
۳۹	ج- نظام گردآوری مالیات.....
۴۵	گفتار دوم: زمینداری در دوره افشاریه
۴۹	الف- مالیات ارضی در دوره افشاریه.....
۵۱	گفتار سوم: زمینداری در دوره زندیه
۵۴	نتیجه گیری
۵۵	فصل دوم: اقتصاد ایران در دوره قاجار
۵۶	درآمد.....
۵۷	۱- جمعیت

۲ - حمل و نقل ۶۱

الف- راههای تجاری داخلی ۶۱

ب- راههای تجاری خارجی ۶۲

ج- راه آهن ۶۳

د- کشتیرانی ۶۴

۳ - کشاورزی و محصولات آن ۶۵

الف- شیوه‌ها و ابزارهای کشاورزی ۶۵

ب- تحولات بخش کشاورزی ۶۸

۴ - اقتصاد شهری ۷۳

الف- تجارت داخلی ۷۳

ب- پیشه‌وران ۷۷

ج- صنایع دستی ۷۸

د- صنایع جدید ۸۱

۵ - تجارت خارجی ۸۳

الف- طرفهای تجاری ایران ۸۴

ب- واردات و صادرات ۸۵

۶ - اقتصاد ایلی ۹۰

فصل سوم: مالیه در دوره قاجار.....	۹۳
درآمد.....	۹۴
الف - منابع درآمد حکومت.....	۹۴
۱ - درآمد ثابت.....	۹۴
۱-۱- گمرکات.....	۹۵
۱-۲- تلگرافخانه.....	۹۸
۱-۳- پستخانه.....	۹۹
۱-۴- ضرابخانه.....	۱۰۰
۱-۵- معادن.....	۱۰۰
۱-۶- مالیات احشام و چارپایان (مالیات ایلات).....	۱۰۰
۲ - درآمدهای غیر ثابت.....	۱۰۲
ب- مخارج حکومتی.....	۱۰۵
ج- بودجه (نسبت عایدات به مخارج).....	۱۰۶
د- پول رایج.....	۱۰۷
ه- امور بانکی.....	۱۱۱

و- اوزان و مقادیر..... ۱۱۳

۱- اوزان ۱۱۳

۲- مقادیر..... ۱۱۶

نتیجه گیری..... ۱۱۷

فصل چهارم: زمینداری در دوره قاجار..... ۱۱۸

درآمد..... ۱۱۹

الف- انواع زمینداری ۱۲۰

۱- زمینهای خالصه یا دیوانی ۱۲۰

۲- املاک وقفی..... ۱۲۹

۳- املاک خصوصی (اربابی)..... ۱۳۴

۴- تیول و سیورغال..... ۱۳۹

۵- زمینهای ایلات و عشایر..... ۱۴۲

ب- مناسبات تولید و زمینداری..... ۱۴۵

نتیجه گیری..... ۱۴۸

فصل پنجم: مالیات ارضی: تشکیلات مالیات ستانی، میزان و نحوه وصول آن ۱۵۰

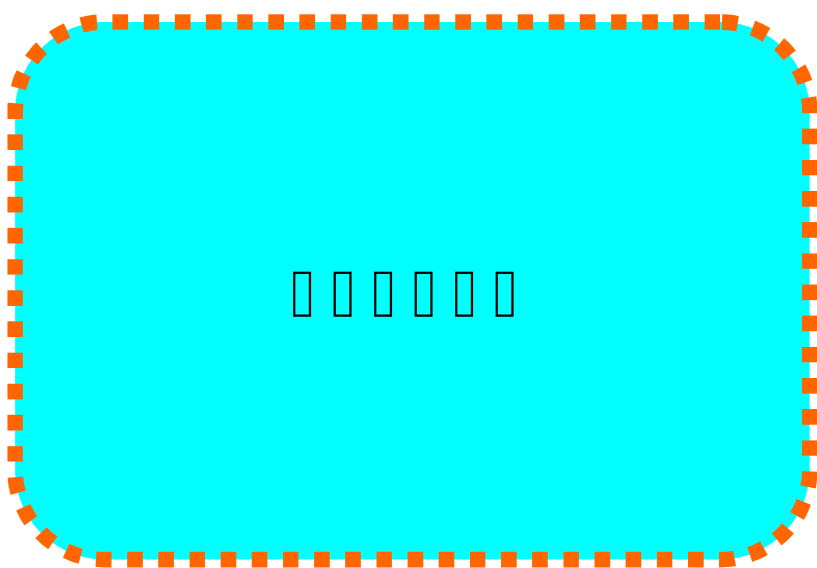
درآمد.....	۱۵۱
الف- تشکیلات مالیه.....	۱۵۱
۱- مستوفی الممالک.....	۱۵۲
۲- وزیر بقایا.....	۱۵۳
۳- وزیر خزانه.....	۱۵۴
ب- نحوه وصول مالیات.....	۱۵۵
ج- فروش ایالات به حکام (مقاطعه مالیاتی).....	۱۵۹
د- اساس و میزان مالیات.....	۱۶۲
نتیجه گیری.....	۱۶۸
فصل ششم: مالیات ارضی: تغییر و تحولات و عوامل تأثیرگذار بر این نظام.....	۱۷۰
درآمد.....	۱۷۱
الف- عوامل خارجی تأثیرگذار بر نظام مالیاتی.....	۱۷۱
۱- تحولات اقتصاد جهانی.....	۱۷۲
۲- عوامل سیاسی (جنگهای خارجی).....	۱۷۶
ب- عوامل داخلی تأثیرگذار بر نظام مالیاتی.....	۱۸۰
۱- نقصهای تشکیلات مالیه و سیستم مالیات گیری.....	۱۸۰
۲- مشکلات سیاسی- اجتماعی.....	۱۸۶

ج- مطالبات فوق العاده از زارعان..... ۱۹۲

نتیجه گیری..... ۲۰۱

حاصل سخن..... ۲۰۳

فهرست منابع..... ۲۰۶

پیشگفتار

مباحث مربوط به اقتصاد نه تنها از سوی منابع تاریخی گذشته که به تاریخنگاری سنتی گرایش داشتند، مورد بی توجهی قرار گرفته است، بلکه در پژوهشها و تحقیقات جدیدی که از طرف محققان تاریخ صورت گرفته، نیز به طور جدی مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است. این مسأله پژوهشگرانی را که قصد پژوهش در این زمینه دارند، با مشکل مواجه می کند. کمبود اطلاعات در این زمینه، در سلسله های پیش از قاجاریه، نمود بیشتری دارد. با این حال در دوره قاجاریه به علل تغییرات گسترده ای که در حوزه های سیاسی-اقتصادی در سطح بین المللی رخ داده بود، ارتباط ایران با جهان خارج به طور چشمگیری گسترش یافت و کشورخواه ناخواه، وارد معادلات سیاسی-اقتصادی گسترده بین المللی شد و در پی این تغییرات، سیاحان و کارگزاران سیاسی خارجی فراوانی، بنابه اهداف مختلف سیاسی-اقتصادی، به ایران آمدند. گزارشها و سفرنامه های این افراد، تا حدی کمبود اطلاعات اقتصادی منابع داخلی را جبران می کنند.

در دوره قاجاریه تحولاتی در سطح اقتصاد جهانی رخ داد که اقتصاد ایران را تحت تأثیر قرار دادند. نیاز کشورهای صنعتی اروپا به تأمین مواد اولیه ارزان برای صنایع رو به رشد خود و فروش مازاد تولیدات آن به کشورهای دیگر، مداخلات کشورهای اروپایی، خصوصاً روسیه و انگلیس، را در ایران به دنبال داشت. این دو کشور با توجه به شرایط سیاسی-اقتصادی حاکم بر ایران و عقب ماندگی اقتصاد آن، مداخلات وسیعی را در امور سیاسی-اقتصادی ایران آغاز کردند. تا جایی که این دو کشور برای کسب نفوذ بیشتر و پیشبرد اهداف و منافع خود در ایران به رقابتهایی دست زدند که برای ایران زیانبار بود و اقتصاد آن را دچار اختلال کرد. مداخلات و رقابتهای این دو کشور روزبه روز شدت می گرفت و نهایتاً به مداخله نظامی و تهاجمات این دو کشور انجامید و شکستهای سیاسی و نظامی ایران در مقابل آنها و تحمیل عهدنامه هایی از سوی آنها و جدا شدن قسمتهایی از خاک ایران، اقتصاد ایران را بیش از پیش با مشکل مواجه کرد. این عوامل همراه با عدم توانایی حکومتگران قاجاریه در رویارویی با مشکلات سیاسی-اقتصادی و عدم برنامه های منظم و دقیق برای اصلاح امور اقتصادی، تمام بخشهای اقتصادی ایران عصر قاجار، خصوصاً مهمترین بخش آن یعنی کشاورزی، را با رکود مواجه کردند و مانع از توسعه اقتصادی ایران در دوره مذکور شدند. در این پژوهش سعی شده است تا نظام مالیات ارضی در دوره قاجار از ابتدای این دوره تا انقلاب مشروطه ایران (۱۳۲۴ق) به عنوان بخش مهمی از اقتصاد زراعی مورد بررسی قرار گیرد.

طرح موضوع

در ایران از کهن‌ترین ادوار تا زایش مناسبات جدید سرمایه‌داری در غرب و رسوخ آن به ایران، مبانی درآمدهای حکومت را در درجه اول تولیدات زراعی و مالیات بخش کشاورزی و در مرحله بعد عواید ناشی از فروش مواد اولیه، فراورده‌های دامی و نظایر آنها، تشکیل می‌داد. در دوره قاجاریه به علت ارتباط گسترده با جهان خارج که از ویژگیهای مهم این دوره بود و به تبع آن صدور و ورود کالا از سوی حکومت قاجار، درآمد گمرک بعد از مالیات ارضی مهمترین منبع درآمدی حکومت قاجار محسوب می‌شد.

در دوره قاجاریه براساس الگوی کهن نظام زمینداری ایرانی، اشکال مختلف مالکیت بر زمین وجود داشت. مهمترین آن موارد، مالکیت خالصه و دیوانی و املاک موقوفه، املاک شخصی، املاک مربوط به ایلات و عشایر و مالکیت‌های مشروط یعنی تیول و سیورغال، بودند. عواید ناشی از املاک خالصه و دیوانی مستقیماً به خزانه حکومت سرازیر می‌شدند. و املاک وقفی نیز از پرداخت مالیات معاف بودند. زمینهای مربوط به ایلات و عشایر نیز به شرط آماده کردن عده‌ای برای خدمت سربازی، از پرداخت مالیات معاف بودند. بنابراین تنها زمینها شخصی یا مالکیت خصوصی می‌بایست به حکومت مالیات می‌پرداختند و عوایدی که از این راه نصیب حکومت می‌شد. مهمترین منبع درآمد حکومت را تشکیل می‌داد.

حکومت قاجار بنابه تغییرات گسترده‌ای که در نظام اقتصاد بین‌الملل در حال وقوع بود، تجربیات جدیدی - تحت عنوان پدیده وابستگی اقتصادی - را از سر می‌گذراند. در شرایط وابستگی اقتصادی، بحرانهای متعددی برای حکومت قاجاریه پدید آمد: کسری تراز بازرگانی، کسری بودجه، رکود تجارت داخلی و خرابی وضع درآمد گمرک، از جمله بحرانهایی بودند که از رهگذر تحولات اقتصاد جهانی، نصیب حکومت قاجاریه شد. این بحرانها با ناتوانی حکومتگران قاجاریه در سرمایه‌گذاری‌های ضروری زیربنایی در بخشهای مختلف اقتصادی، خصوصاً بخش کشاورزی، همراه شده و وضعیت اقتصادی ایران را بحرانی‌تر کرد. بنابراین در این دوره، مالیات ارضی مهمترین منبع درآمدی بود که حکومت قاجار می‌توانست بر آن تکیه کند. تأثیرات تحولات اقتصادی جهانی و سیاستهای مالیاتی و راهکارهای حکومت برای مقابله با این تحولات، موضوعاتی هستند که باید مورد بررسی و تحقیق قرار گیرند.

سؤالات اصلی تحقیق

با توجه به آنچه که در بالا ذکر شد می توان سؤالات اصلی تحقیق را چنین طرح کرد:

- ۱- الگوی مالیات ستانی از بخش تولید زراعی در دوره قاجاریه بر چه اساسی بوده است؟
- ۲- تحولات اقتصادی و سیاسی دوره قاجاریه چه تأثیری در تغییر الگوهای مالیات ستانی، کاهش یا افزایش مالیاتهای کشاورزی داشت؟
- ۳- رویه های مالیات ستانی حکومت قاجاریه چه تأثیری در مناسبات تولید زراعی آن دوره داشت؟

فرضیات

فرضیات تحقیق براساس مطالعات اولیه چنین بیان می شوند:

- ۱- وصول مالیات از زمین طبق الگوهای قدیمی صورت می گرفت. از آنجاکه اساس مالیات در اسلام اعماری بوده در ایران هم اغلب همین ملاک مورد عمل بوده است یعنی از ده واحد عایدات یک واحد حق دولت محسوب می شده است و تا پیش از زمان فتحعلی شاه همین نرخ ده یک اساس کار بوده ، ولی فتحعلی شاه آنرا مضاعف نمود و پایه مالیات در ایران به ۲۰ درصد افزایش یافت ولی در عمل گاهی به ۳۰ تا ۳۵ درصد نیز می رسید.
- ۲- دگرگون شدن اقتصاد ایران در این دوره و کشیده شدن آن به بازارهای جهانی و تحولات اقتصاد جهانی، باعث تغییرات عمده ای در اقتصاد ایران شد و حکومتگران قاجار را به سوی ورشکستگی مالی و اقتصادی کشانید. آنها ناچار به سیاستهای کوتاه مدت برای رفع بحران مالی روی آوردند و سعی کردند که این مشکلات مالی را با فروش زمینهای خالصه، مقاطعه دادن مالیات و فشار مالیاتی جبران کنند.
- ۳- با توجه به نظام فاسد مالیات ستانی و عدم توانایی حکومت در رویارویی با مشکلات مالی، امر زراعت و کشاورزی در این دوره از رونق افتاد و در نتیجه حکومت از مهمترین منبع درآمدی خود، کمترین استفاده را کرد که حاصل آن روی آوردن به عواید و درآمدهای دیگر از آن جمله ، اخذ وام از کشورهای خارجی و در مقابل واگذاری امتیازات به آنان بود.

ضرورت انجام تحقیق و اهداف تحقیق

با توجه به نبود تحقیقی جامع و مفصل در مورد نظام مالیات ارضی در دوره قاجاریه، تحقیقی جداگانه در این مورد ضروری می‌نماید. علاوه بر این، توجه و تفحص بیشتر در زمینه مطالعات تاریخ اقتصادی ایران نیز می‌تواند منظور نظر باشد. مهمترین هدف تحقیق حاضر تبیین موقعیت جامعه عصر قاجار براساس وضعیت اقتصادی آن، و نیز توضیح و تشریح این مساله است که حکومتگران قاجار چه عملکرد و سیاستی در قبال مهمترین منبع خود داشتند و زارعان چه وضعیت و عکس‌العملی در مقابل سیاستها و عملکردهای حکومت داشتند. هدف بعدی می‌تواند ایجاد انگیزه برای گسترش مطالعات تاریخ اقتصادی، باشد.

سوابق و پیشینه تحقیق

تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد در زمینه موضوع مورد بحث، تحقیقی جامع و جداگانه صورت نگرفته است. اما در عین حال یک رشته تحقیقات کلی در مورد اقتصاد و زمینداری در این دوره انجام گرفته است. مهمترین این تحقیقات مالک و زارع در ایران اثر خانم لمبتون است که به صورت کلی نظام زمینداری را از دوره پیش از اسلام تا دوره پهلوی مورد بررسی قرار داده است. همچنین اثر دیگر این نویسنده ایران عصر قاجار، قابل ذکر است که در یک فصل زمینداری و اداره عواید ارضی را بررسی می‌کند. تحقیق بعدی کتاب، تاریخ اقتصادی ایران، اثر چارلز عیسوی است که آن هم به طور کلی اقتصاد ایران را در دوره قاجار بررسی می‌کند. کتاب اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، اثر احمد سیف تحقیق دیگری است که باز به طور کلی اقتصاد ایران را در عصر قاجار بررسی می‌کند. بخشی از کتاب اقتصاد سیاسی ایران، اثر کاتوزیان نیز به دوره قاجاریه مربوط می‌شود. کتاب اوضاع اقتصادی ایران در اوایل قرن نوزدهم که توسط مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران گردآوری شده است. از جمله تحقیقات دیگر است. هیچ یک از آثار مذکور، بحث نظام مالیات ارضی دوره قاجاریه را به صورت مستقل مورد بررسی قرار نداده‌اند.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، روش تاریخی است. در این روش اطلاعات و داده‌های مربوطه به صورت نظام‌مندی جمع‌آوری شده و پس از تجزیه و تحلیل آنها، علت و معلول‌ها را شناسایی و جوابی برای سؤالات تحقیق یافته و بر پایه آن فرضیات مورد تأیید یا عدم تأیید قرار گرفته‌اند.

روش گردآوری اطلاعات نیز، کتابخانه‌ای و بر مبنای بررسی اسناد مربوط به این دوره است در بررسی کتابخانه‌ای منابع دسته اول در اولویت قرار دارند و اصلی‌ترین منابع تحقیق محسوب می‌شوند.

مشکلات و موانع تحقیق

اساسی‌ترین مشکل موجود در این پژوهش، کمبود داده‌ها و اطلاعات مربوط در منابع داخلی عصر قاجار است. با توجه به تاریخ‌نگاری سنتی در این منابع به مسائل اقتصادی-اجتماعی خیلی کم پرداخته شده است. هرچند منابع خارجی این دوره، یعنی سفرنامه‌ها و گزارشهای کنسولهای خارجی، تا حدودی کاستی‌های منابع داخلی را رفع می‌کند اما این گزارشها نیز به طور منظم و همیشگی ارائه نشده‌اند. و فقط درباره مناطق خاصی و در مقطع‌های خاصی عرضه شده‌اند.

مشکل بعدی مربوط به استفاده و مطالعه اسناد است. مشکل در این زمینه طرز چینش اسناد است. در سازمان اسناد ملی که اسناد مربوط به زمینداری و مالیات ارضی دیگر سازمانها را نیز در اختیار دارد، اسناد بر اساس موضوعی خاص تنظیم شده و ترتیب سال یا دوره در آن رعایت نشده است و این مسأله مراجعه کننده را با مشکل مواجه کرده و به طوریکه ناچار است بیشتر وقتش را صرف یافتن اطلاعات و داده‌های خود کند. به عنوان مثال وقتی که ما با نمایه «مالیات مستقیم» سعی در گردآوری اطلاعات از سیستم کامپیوتری داریم با بیش از ۷ هزار سند روبرو می‌شویم که ترتیب زمانی ندارند و اطلاعات مربوط به مالیاتهای مستقیم دوره قاجار (از ابتدا تا دوره مشروطه) که شاید بیش از دو هزار نباشند، در لابلای این ۷ هزار سند باید جستجو شوند و بدین ترتیب، پژوهشگر ناچار است وقت زیادی را صرف یافتن اطلاعات مورد نظر کند.

تعریف مفاهیم

واژه‌های سیاق و سیاق نویسی از جمله مفاهیمی است که در این تحقیق به کار رفته است و توضیح آن که اعداد و ارقامی که در اسناد به کار برده شده بیشتر با رسم الخط سیاق نوشته شده که قبلاً در حسابداری ایران متداول بود و رسماً در مدارس تدریس می‌گردید. ارقام سیاق اسناد به دو نوع ارقام پولی و اوزان جنسی تقسیم می‌گردند که بسیار به هم شباهت دارند. در صفحه بعد نمونه‌هایی از این دو نوع ارقام سیاقی آورده شده است.

حساب پولی سیاق (۱)
(ترتیب دهمی)

شماره	۱ تا ۹ دینار	۱۰ تا ۹۰ دینار	۱۰۰ تا ۹۰۰ دینار	۱ تا ۹ تومان	۱۰ تا ۹۰ تومان	۱۰۰ تا ۹۰۰ تومان
۱	۱	۱۰	۱۰۰	۱	۱۰	۱۰۰
۲	۲	۲۰	۲۰۰	۲	۲۰	۲۰۰
۳	۳	۳۰	۳۰۰	۳	۳۰	۳۰۰
۴	۴	۴۰	۴۰۰	۴	۴۰	۴۰۰
۵	۵	۵۰	۵۰۰	۵	۵۰	۵۰۰
۶	۶	۶۰	۶۰۰	۶	۶۰	۶۰۰
۷	۷	۷۰	۷۰۰	۷	۷۰	۷۰۰
۸	۸	۸۰	۸۰۰	۸	۸۰	۸۰۰
۹	۹	۹۰	۹۰۰	۹	۹۰	۹۰۰

یادآوری: عدد هشت به دو صورت « ۸ » و « ۸۰ » نوشته می شود مانند ۸۰ و ۸۰۰ تومان و
یا عدد چهار صد به هر دو صورت « ۴۰۰ » و « ۴۰۰۰ » نوشته می شود.
هر ۱۰۰۰ (هزار) دینار برابر با یک قران و هر ده قران برابر با یک تومان محاسبه می شود.

۱- اقتباس از: کتاب احسن المحاسبات: ۱۳۲۸ هـ ق جیبی، سنگی، نستعلیق.

حساب پولی سیاق (بقیه)
(ترتیب ددهی)

شماره	۱۰۰۰ تا ۹۰۰۰ تومان	۱۰۰۰۰ تا ۹۰۰۰۰ تومان	۱۰۰۰۰۰ تا ۹۰۰۰۰۰ تومان
۱	الف	ع الف	۶ الف
۲	ب الف	ع ب الف	۷ الف
۳	س الف	س الف	۸ الف
۴	د الف	د الف	۹ الف
۵	ص الف	ص الف	۱۰ الف
۶	ز الف	ز الف	۱۱ الف
۷	ح الف	ح الف	۱۲ الف
۸	ط الف	ط الف	۱۳ الف
۹	ی الف	ی الف	۱۴ الف

یادآوری: هر یک صد هزار تومان را یک «لک» می نامند و هر پنج لک را یک «کرو» می گویند که نیم میلیون باشد.

حساب جنسی سیاق
(ترتیب دهنده)

شماره	۱ تا ۹ من	۱۰ تا ۹۰ من	۱ تا ۹ خروار	۱۰ تا ۹۰ خروار	۱۰۰ تا ۹۰۰ خروار
۱	۶،	ع	س،	ع	۶ س،
۲	۷،	ع	س،	ع	۷ س،
۳	۸،	س	س،	س	۸ س،
۴	۹،	ل	ل،	ل	۹ ل،
۵	۱۰،	ص	ص،	ص	۱۰ ص،
۶	۱۱،	س	س،	س	۱۱ س،
۷	۱۲،	س	س،	س	۱۲ س،
۸	۱۳،	ل	ل،	ل	۱۳ ل،
۹	۱۴،	ف	ف،	ف	۱۴ ف،

یاد آوری ۱- ۱۰۰ من تبریز برابر است با یک خروار، (۳۰۰ کیلوگرم).

۲- اجزاء من را چنین می نویسد:

اسیر یا ۵ سیر و ... (هر من تبریز ۴۰ سیر)

۱ مثقال یا ۵ مثقال و ... (هر سیر ۱۶ مثقال)

۱ نخود یا ۵ نخود و ... (هر مثقال ۲۴ نخود)

حساب جنسی سیاق (بقیه)
(ترتیب ددهی)

شماره	تا ۱۰۰۰ ۹۰۰۰ خروار	تا ۱۰,۰۰۰ ۹۰,۰۰۰ خروار	تا ۱۰۰,۰۰۰ ۹۰۰,۰۰۰ خروار
۱	السر	ع السر	۶ السر
۲	اعسر	ع السر	۸ السر
۳	تسر	س السر	۱۰ السر
۴	لسر	ل السر	۱۲ السر
۵	صسر	ص السر	۱۴ السر
۶	سسر	س السر	۱۶ السر
۷	اسر	ا السر	۱۸ السر
۸	اسر	ا السر	۲۰ السر
۹	نسر	ن السر	۲۲ السر

۶ ع السر عا ع ۱۱ سیر و ۱۱ مثقال و ۱۱ نخود و ۲ گندم صد و یازده هزار و صد و یازده خروار و یازده من و یازده سیر و یازده مثقال و یازده نخود و دو گندم.	و یا ۸ ع السر عا ع ۱۱ سیر و ۱۱ مثقال و ۱۱ نخود و ۲ گندم دویست و بیست هزار و دویست و بیست و دو خروار و بیست و دو من
---	--

جدول مقایسه‌ای ارقام سیاق جنسی و پولی

پولی		جنسی	
سیاق	تحریر کنونی	سیاق	تحریر کنونی
نه	۱ دینار	۱ مثقال	۱ مثقال
ع	۱۰ دینار	۱۰ -	۱۰ سیر
۶	۱۰۰ دینار	۶	۱ من
ال	۱ قران	ع	۱۰ من
۵	۱ تومان	س	۱ خروار
ع	۱۰ تومان	ع	۱۰ خروار
۵	۱۰۰ تومان	۶ س	۱۰۰ خروار
ال	۱۰۰۰ تومان	ال س	۱۰۰۰ خروار
ع ال	۱۰۰۰۰ تومان	ع ال س	۱۰۰۰۰ خروار
۶ ال	۱۰۰۰۰۰ تومان	۶ ال س	۱۰۰۰۰۰ خروار
و یا مثلاً:			
۶	۱۱۳ تومان و	ع	۱۱۳ خروار و
ص ع	۵ قران و ۲۰ دینار	ع	۱۵ من و
		۲۰ سیر	۲۰ سیر
س	۳۰ تومان	س	۳۰ من س
س	۷۳ تومان	س	۷۳ من س

معرفی و نقد منابع

منابع مورد استفاده را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد: نخست منابعی هستند که از آنها می‌توان با عنوان منابع درباری یاد کرد. بدین معنی که مؤلفان این کتابها به علت وابستگی به دربار قاجار، تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نویسی را در راستای اهداف حکومتگران و بنابه میل آنها نوشته‌اند لذا در اکثر مواقع از حقیقت‌نویسی و پرداختن به حقایق ابا دارند. گذشته از این نقص، این منابع به دلایل شیوه تاریخ‌نگاری سنتی، خیلی کم به مسائل اقتصادی پرداخته‌اند. اما با این حال، منابع مذکور حاوی مطالب سیاسی مهمی هستند که ما را در درک اوضاع سیاسی جامعه عصر قاجار، یاری می‌دهند. این فهم و درک می‌تواند ما را به بعضی از مسائل اقتصادی و اجتماعی رهنمون کند و برخی علت‌های سیاسی که معلول اقتصادی داشته‌اند از لابلای آنها استنباط شود.

در زیر به معرفی چند نمونه از این منابع پرداخته می‌شود:

۱- **ناسخ التواریخ:** مؤلف این کتاب میرزا محمدتقی خان لسان‌الملک سپهر است. این کتاب به اهتمام جهانگیر قائم مقامی در تهران توسط انتشارات امیرکبیر در سال ۱۳۳۷ چاپ شده است. این کتاب شامل سه جلد در یک مجلد می‌باشد. جلد اول آن مربوط به تاریخ دوره آغامحمدخان تا فتحعلی شاه است. جلد دوم راجع به دوره محمدشاه می‌باشد و جلد سوم دوره ناصرالدین شاه تا سال ۱۲۷۴ قمری را در بر دارد. ناسخ التواریخ را می‌توان تاریخ صرف سیاسی دوره قاجار دانست. موضوعاتی که مؤلف به آنها پرداخته و مفصلاً شرح داده است شامل جنگ‌های داخلی، شورش‌ها، جنگ‌های خارجی، عزل و نصب حکام و... است و در این کتاب کمتر ردپایی از مسائل اقتصادی و اجتماعی دیده می‌شود. اما از آنجا که مسائل اقتصادی ایران در این دوره فارغ از جنبه‌های سیاسی نبوده است، می‌توان از طریق تصویر واضح و روشنی که مؤلف از اوضاع سیاسی آن زمان ارائه می‌دهد، یک رشته مسائل اقتصادی و خصوصاً وضعیت مالیات در این دوره را از آن استنباط کرد، چرا که جنگ‌ها و شورش‌ها و سرکوب آنها مستلزم هزینه‌های بوده و این هزینه‌ها ارتباط مستقیمی با مسأله مالیات در دوره مذکور داشته است. از طرف دیگر، وضعیت وصول مالیات با عزل و نصب حکام در حال نوسان و تغییر بوده است.

۲- روضه الصفای ناصری: مؤلف کتاب رضاقلی خان هدایت متولد ۱۲۱۵ق و متوفی به سال ۱۲۸۸ق است. این کتاب تکمله‌ای است در سه مجلد بر روضه الصفای میر خواند (روضه الصفای میرخواند هفت مجلد است. شش جلد توسط میرخواند و جلد هفتم توسط خواند میر نوه دختری میرخواند نوشته شده) که به روضه الصفای ناصری شهرت دارد. رضاقلی خان تداوم اثر را که با ظهور سلسله صفوی منقطع شده بود، ادامه داد و وقایع آن را به روزگار خویش در ۱۲۷۰ هـ ق در سال هفتم سلطنت ناصرالدین شاه به شرح ذیل به پایان رسانید:

جلد هشتم یا مجلد اول روضه الصفای ناصری: در بیان وقایع سلسله صفویه و افشاریه
جلد نهم یا مجلد دوم روضه الصفای ناصری: در بیان وقایع سلسله زندیه و سلسله قاجار تا پایان سلطنت فتحعلی شاه قاجار
جلد دهم یا مجلد سوم روضه الصفای ناصری: در سلطنت محمدشاه و هفت سال از سلطنت ناصرالدین شاه.

۳- مآثر سلطانیه: تألیف عبدالرزاق بن نجفقلی متخلص به مفتون. این کتاب شامل حوادث دو سلطان نخست قاجاریه است و مطالب آن در سال ۱۲۳۸ قمری به پایان می‌رسد. مؤلف شاهد غالب حوادث بوده و این کتاب یکی از منابع سودمند تاریخ سیاسی در پایان قرن دوازدهم و آغاز قرن سیزدهم است. این اثر برای اولین بار توسط میرزا محمدباقر تبریزی در سال ۱۲۴۱ ق در تبریز به چاپ سنگی رسید و در سال ۱۳۵۱ ش به کوشش غلامحسین صدری افشار توسط انتشارات ابن سینا نیز به چاپ رسید همچنین در سال ۱۳۸۳ ش به کوشش دکتر غلامحسین زرگری نژاد نیز به چاپ رسیده است.

۴- آثار محمد حسن خان اعتماد السلطنه: محمدحسین خان اعتمادالسلطنه از معدود درباریانی است که تقریباً هر روز با ناصرالدین شاه ملاقات داشت. وی آثار زیادی در موضوعات مختلف در این دوره نگاشته است. هرچند اعتمادالسلطنه از مورخان درباری است و آثار او جزء این دسته از منابع تقسیم‌بندی می‌شود ولی تا حدودی با آثار درباری متفاوت است. وی در کتابهایش بویژه **المآثر و الآثار و مرآت البلدان**، مطالب با ارزش در زمینه اقتصاد کشاورزی ایران در دوره ناصری ارائه می‌دهد که روشنگر مسائل بسیاری در خصوص دلایل ضعف اقتصاد تجاری و کشاورزی ایران در آن دوره است. بنابراین اعتمادالسلطنه برخلاف بعضی از آثار درباری که بیشتر به مسائل سیاسی پرداخته‌اند، به موضوعات اقتصادی نیز اهمیت داده است. و از طرف دیگر وی در برخی موارد به طور غیرمستقیم از عدم تلاش حکومت ناصری در در پیش‌برد توسعه اقتصاد کشاورزی انتقاد می‌کند.